

En side om stavkirker og stolpekirker, laget av sivilarkitekt, dr.ing. Jørgen H. Jensenius (1946-2017), spesialist på oppmåling og dokumentasjon av middelalderens trekirker i Norge.

- [Om stavkirkene](#)
- [Definisjoner](#)
- [Problemstillinger](#)
- [Litteratur](#)

For misjonærene som kom til Norge fra 900-tallet var det viktig å få reist kapeller og kirker. I Norge, som i resten av Nord-Europa, er det funnet arkeologiske spor etter trekirker med jordgravde stolper. De fleste kirkene har forsvunnet, ved brann, manglende vedlikehold eller fordi de ble uhensiktsmessige i bruk. I dag er det bevart 28 stavkirker og 150 stenkirker fra etter år 1100. Disse internettsidene inneholder informasjon og artikler hvor kirkene blir sett både fra tømmerens, biskopenes og byggherrenes synspunkter.

Om stavkirkene

Nordmenn som dro utenlands, må tidlig ha sett både tre- og stenkirker i ulike konstruksjoner og størrelser. Håndverkere som var med på langferd for å vedlikeholde båtene og reise bygninger til lagre og boliger dit de kom, kan ha jobbet i stedlige byggelag og tilegnet seg fremmed praksis, som de bevarte som håndbåren kunnskap når de vendte tilbake. Deler av utenlandsk byggepraksis kan derfor ha vært erfaringsgods rundt i Norge lenge før landet ble forsøkt kristnet.

Det er kjent minst åtte hundre trekirker i Europa fra middelalderen. Da Håkon den gode vokste opp i Wessex kan han ha gått til messe både i sten- og trekirker. Inntrykkene han fikk i slike bygninger, kan ha styrt oppdraget som ble gitt håndverkerne da han etter hjemkomsten, i følge sagaen, lot reise kirker på Møre omkring år 935. Slik kan det også ha vært da Olav Tryggvason i 995 antagelig lot reise en trekirke på Moster. I kristningstiden i Norge ble det etter det man vet reist kirker og kapeller av tre, det er funnet spor etter vel 30 stykker. Den varianten som hittil er avdekket arkeologisk, var bygninger med jordgravde stolper. Med stolpe menes det reiste, takbærende tømmeret som var satt ned i utgravde stolpegroper. Med stav menes det vertikale, bærende tømmeret i bygningen. Stavveggenes ramme består av svill, staver og stavlegje og har not som opptar veggplankene. Stavene hviler på fundamentsten i bakkenivå og svillenes oversider. Når en ny kirke skulle planlegges, var det flere mulige valg av materialer, form, størrelse og byggemåte. Trekirker kunne ha palisadevegger, jordgravde stolper, stolper satt på sten over bakken og stenfundamenter. Kirker i sten og tre kunne ha én-, to- eller treskipete grunnplaner, det kunne være stort skip og mindre kor, eller skip og kor i ett; ikke to kjente kirker har samme mål i lengde, bredde og høyde.

På slutten av 1000-tallet gikk man i resten av Nord-Europa gradvis over fra tre- til stenkirker. I Norge ble det fra denne tiden også reist kirker av sten, særlig på Østlandet og i Trøndelag, noen langs kysten opp til Trondenes, og mange rundt Stavanger og Bergen. Olav Kyrre var antagelig inspirert av kirkebyggingen på Vesterhavsoyene da han lot reise bispekirker av sten i Trondheim og Bergen. Stenkirkene på Østlandet kan derimot ha blitt påvirket sørfra. Det er bevart flere enn 150 stenkirker i Norge, av i alt kanskje tre hundre. Men det ble reist flere kirker av tre enn av sten i Norge i perioden 1100-1350. Av kanskje mer enn tusen opprinnelige er det i dag bevart 28 stavkirker. De fleste kirker av tre og sten var så komplekse i form og innhold at de ikke kan bli forstått og forklart en gang for alle. Deres teknologiske, designmessige, bruksmessige og liturgiske forutsetninger er langt fra klargjort og det er nødvendig å utvikle nye hypoteser og spørsmål.

Læring av bygghåndverk handler om å tilegne seg arbeidsmåter, materialkunnskap, regler for fremstilling, fremgangsmåter og normer. Håndverkerne prøvet ut ulike måter å løse praktiske problemer på uten å skrive dem ned og ved det ble innsiktene ikke bearbeidet metodisk i litterær form, formidlingen av slik kunnskap lå i selve handlingen. Størst virkning fikk håndbåren kunnskap når tømrere og murere med aktuell viten og ferdighet flyttet til byggeplassen. Lokale byggere kunne også besøke et kirkelig forbilde for å lære om det. Dessuten kunne kunnskap om et forbilde langt vekk overføres som en mer eller mindre korrekt beskrivelse i skrift og tale, men dette var den minst hensiktsmessige måten å formidle et forbildes form på til byggerne. Siden det knapt nok er overlevert skriftlige kilder som direkte forteller om planlegging og design, er det rimelig å ta som utgangspunkt for undersøkelsen at byggenes og de samtidige forfatteres perspektiv er usammenlignbare. Mens forfattere ofte formidlet informasjon om kirker, var det bare byggerne som hadde både relevant kunnskap og håndverksmessige ferdigheter til å utføre arbeidet.

Kirkene er undersøkt og beskrevet i mer enn 160 år. Noen forfattere hevdet at kirkene var bygget av utlendinger, andre at kirkene var gjenbrukte urnorske hov. Ved utgravningen i Urnes i 1956 ble det funnet stolpehull etter eldre kirker. De fleste beskrivelser av kristningstidens kirker fra før ca. 1960 er derfor foreldet. I dag opplever vi kirkene som viktige uttrykk for sin samtid og beskriver også Kirken sentralt, biskop og landskap, byggherrenes økonomi og allment om trebygninger i Norge. Årringundersøkelser gir kunnskap om alder. Studier fra utlandet gir sammenlignende opplysninger om byggmester/arkitekt, design og planlegging, sammenheng mellom tekst og monument, trekonstruksjoner; om misjon, kirkerett og liturgi.

Som regel var det en kirkegård rundt menighetskirkene, med en størrelse som passet med menighetens behov. Nye kirker kan ofte ha blitt lagt på samme sted som den eldre kirkebygningen, da forstyrret de minst de tidligere begravelserne. Om kirkegården også var ny, skulle den helst velsignes samtidig med innvielsen av kirken. Biskopens innvielse av både kirke og gård må ha blitt oppfattet som en fredlysning, bekreftet og garantert av kongen. Ved å tolke spor som kan fortelle om hvordan stavkirkebyggerne organiserte arbeidet, hvordan de valgte og laget til materialer, systematiserte elementer, monterte, forandret og bygget om, blir bygningens historie beskrevet. Det er fremdeles mange spørsmål som kan stilles til kirkene, hver generasjon opplever dem forskjellig. Når et nytt område skulle kristnes i middelalderen synes det å ha vært vanlig å slette spor etter eldre trospraksis ved å reise nye bygninger. Kostbare helligdommer av sten i Sør-Europa ble gjerne ombygget, rensert og innviet til kirker, mens enklere helligdommer i Nord-Europa ble revet og brent før det på samme tuften ble reist kirker av tre eller sten. Siden Kirken hadde som hovedregel et forbud mot å feire messe andre steder enn ved innviet alter i en definert kirkebygning, ble fiktive eller reelle kirker valgt som forbilder ved innføring av kristen tro og praksis.

Publiseringen av materiale om stavkirkene regnes ofte å ha startet i Dresden i 1837. Da fikk maleren, professor J.C.C. Dahl utgitt et plansjeverk med oppmålinger av noen stavkirker utført av arkitekten Franz Wilhelm Schiertz. Man kjente i liten grad til europeiske trekirker, stavkirkene ble derfor sammenlignet med utenlandske stenkirker. Noen forfattere hevdet at kirkene måtte være bygget av utlendinger, andre mente at kirkene var gjenbrukte urnorske hov. Teorien om hovet som direkte bakgrunn for stavkirkene var blant mange en alminnelig oppfatning frem til 1960-årene. Man har aldri funnet noen bygning i Norge som med sikkerhet kan sies å ha vært et hov. Nå er det vanlig å tenke seg at hov var en religiøs samling i hovedhuset på gården, og ikke nødvendigvis en bygning i seg selv. Med påvisning av stolpehull fra mulige eldre kirkebygg under stående kirker i hele Nord-Europa, ble diskusjonen om kirkenes opprinnelse brakt et stykke videre. Slik konkret viten fikk man i Norge ved gravningen i Urnes i 1956. Hvorfor man sluttet å bygge kirker med jordgravde stolper i hele Nord-Europa etter 1100, vet man ikke. Man vet heller ikke når de *første* sten- og stavkirker eller de *siste* stolpekirkene ble reist i Norge. Urnes, som ble reist etter 1131, er kanskje eldst av de bevarte stavkirkene. Røddal kirke, som muligens er fra 1300-tallet, kan derimot ha vært en stolpebygning.

I dag er man opptatt av å se kirkene i deres sammenheng med samfunnet. Man drøfter Kirken sentralt, biskop og landskap, byggherrenes økonomi, gravrett, laftehus, grindehus, allment om trebygninger og dendrokronologiske dateringer. Bygningsstudier fra utlandet tar for seg byggmester/arkitekt, design og planlegging, arkitekturteori, metodelære for dokumentasjon av kirker, sammenheng mellom tekst og monument, om misjon, kirkerett og liturgi. **Slike undersøkelser setter det norske materialet inn i en europeisk sammenheng. Dokumentasjon av kirkene ble tidlig ivaretatt av Fortidsminneforeningen fra 1850-årene, ved at arkitekter reiste rundt og målte kirkene. Men kirkene ble beskrevet av antikvarer, særlig kunsthistorikere. Arbeidet ble fortsatt på 1900-tallet av Riksantikvaren som også iverksatte arkeologiske undersøkelser i og rundt kirkene. I de siste tiårene har det vært utført svært få undersøkelser i kirkene.

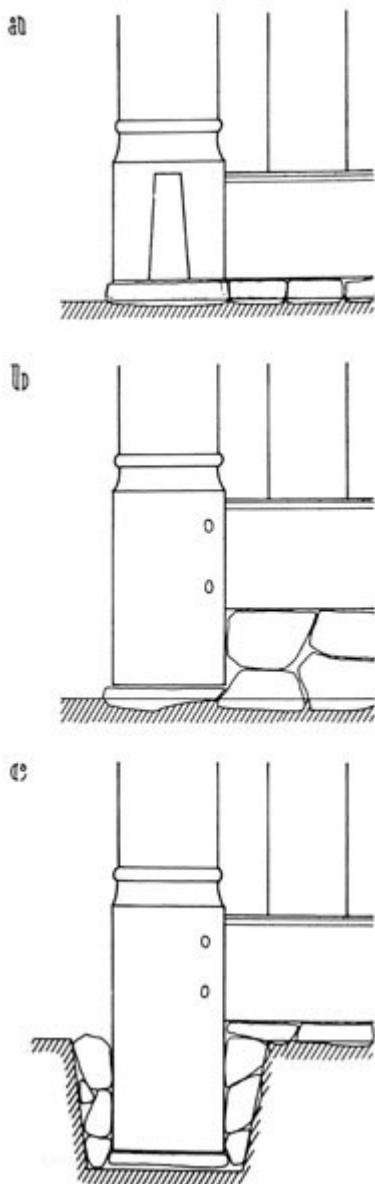
Bygningsarkeologen undersøker en bygning ved å identifisere, tolke og dokumentere relative og absolutte plasseringer av bygningens elementer. Grunnen under og rundt en bygning, fundamentering og bygningen selv blir systematisk oppmålt og bygningens tilstand blir utredet. Som regel hadde menighetskirkene en kirkegård rundt seg, av en størrelse som passet med menighetens behov. Vi vet lite om hvordan jord ble kjøpt eller gitt, hvordan man kom frem til plassering, størrelse og form. Siden de fleste kirkegårder nok er utvidet gjennom tiden, er det vanskelig å vite om vi fremdeles har kirkegårder av opprinnelig størrelse. For en del kirker reist på 1200-tallet, var det en tidligere trekirke de erstattet, det ser vi ved de arkeologiske undersøkelsene som har vært foretatt på kirketufter og under stående kirker. De nye kirkene kan ofte ha blitt lagt på samme sted som den eldre kirkebygningen, da forstyrret de minst de tidligere begravelserne.

Vi synes kanskje kirken er noe mørk i forhold til det vi er vant til. I tillegg til at folk tidligere aksepterte mørkere rom enn vi gjør, må vi tenke oss kirken trehvit da den ble montert, hvor lyset fra gluggene i midtromsveggene om dagen har blitt reflektert i motsatt vegg og lyst opp hele rommet. Dørene i koret og skipet kan også ha vært åpne og gitt lys. Vi er uvante med å stå i kirken, noe man fremdeles gjør i Østkirkene, tilsynelatende uten problemer. En viktig forskjell fra vår tid er at da kirken ble reist var det vanlig med liten kontakt mellom presten og menigheten under deler av messefeiringen.

Det å definere tuften og markere et område rundt kirkebygningen må ha vært sett på som del av byggingen. Gjennom historien har ulike lands kirkemøter anbefalt størrelser på asylområdet rundt kirkebygningen, dette var en rent praktisk garanti med juridisk betydning, og uten noe religiøst innhold. Om kirkegården var ny, skulle den helst innvies sammen med kirken. En kirkegård som var tatt i bruk eides ikke lenger på samme måten av den som bygget kirken, tuften kunne ikke lenger omsettes etter at begravelse hadde blitt foretatt eller en biskoppelig innvielse hadde funnet sted. Biskopens innvielse må ha blitt oppfattet som en fredlysning, bekreftet og garantert av kongen. Ved å skyve grensen for det fredlyste området til utenfor et stykke jord rundt selve kirken og definere det med et gjerde, kunne det ikke være tvil om eiendomsgrensen, eller grensen for asylprivilegiet, retten til å gi grid til den som flyktet til kirkegård og kirke. Denne retten, som ikke var sterkere enn garantien fra den lokale hersker, ble forsøkt nedfelt i lokale avtaler gjennom hundreårene.

Ved å tolke spor som kan fortelle om organisering av arbeidet, tillagning av materialer, systematisering av elementer, montering, forandringer og eventuelt hel eller delvis nedrivning, blir bygningens historie beskrevet. Det er nok å gjøre både for oss og senere generasjoner, spørsmålene som kan stilles til kirkene forandres med menneskene med tiden.

Definisjoner

Hjørneløsninger, tegnet av Jørgen H. Jensenius.

Det er ikke kjent hvor mange alternativer byggerne hadde å velge mellom ved reisning av de tidlige trekirkene i Norge, men den varianten som hittil er avdekket arkeologisk, var bygninger med jordgravde stolper. Med *stolpe* menes det reiste, takbærende tømmeret som var satt ned i utgravde stolpegroper (Fig. 1c). Rundt stolpen ble det tilbakeført masse og inntil stolpen ble det lagt en stenskoning. Man stoppet ikke å reise bygninger med jordgravde stolper rundt år 1100, kirker av tre med jordgravde stolper er antagelig reist også på 12-1300 tallet selv om denne byggemåten etter hvert kanskje ikke lenger var vanlig for kirker. Ofte er det vist til at forskjellen på betegnelse stolpekirke og stavkirke er måten de bærende elementene er løst på fordi det er stolpekirkenes fundamenter man har bevart spor av. Arkeologiske spor etter stolpekirkene viser ikke hvordan stolpe og svill kan ha vært sammenføyet. Det er derfor mulig det også var andre konstruktive forskjeller.

Med *stav* menes det vertikale, bærende tømmeret i bygningen. Stavveggenes ramme består av svill, staver og stavlegje og har not som opptar veggplankene. Stavene hviler på fundamentsten i bakkenivå og svillenes oversider (Fig. 1a og b). Allerede i romertid ble stenheller brukt som vederlag for stolper, og tilevegg i svill har kanskje vært i bruk fra 4-600 tallet. Når det skulle reises en kirkebygning i Norge fra 900-tallet kan byggerne derfor ha stått overfor valget mellom flere

konstruksjoner avhengig av økonomi og ønsker om ulike former og størrelser.

Problemstillinger

1. Generelt om stavkirkene

Stavkirkene er en liten gruppe steds- og tidstypisk middelalderbygninger. Samtidig viser de en eldre norsk byggeskikk påvirket av europeisk byggetradisjon som strakte seg over flere hundreår, men som nå er forsvunnet. Det er mye vi ikke vet om kirkene og deres historie. Vi vedlikeholder stavkirkene for å forlenge deres brukstid og gi dem videre til neste generasjon i best mulig stand, med originale materialer og inventar bevart.

Stavkirkene som er bevart, er ikke et representativt utvalg av de kirkene som har stått i Norge, verken geografisk, konstruktivt-typologisk eller periodisk. Vårt ønske om å bevare et typisk gjennomsnitt av fortidsminner for ettertiden kan derfor ikke oppfylles når det gjelder stavkirkene, vi må ta vare på de kirkene som av tilfeldige årsaker er overlatt oss. Det gjelder alle deler av kirkene og deres omgivelser. Kirkebygningene og deres bemalte interiører og kunstgjenstander representerer en betydelig del av de utskårne og bemalte middelaldergjenstandene som er bevart i Norge. Fortidsminneforeningen og Riksantikvaren har siden 1840-årene stått for at stavkirkene ble dokumentert og undersøkt. Både konservering, arkeologi og bygningsarkeologi søker seg fra det kjente til det ukjente for å bygge sammenhenger og typologier til hjelp for relative og absolutte dateringer. Bare i mindre grad er teknisk naturvitenskapelige analysemetoder blitt brukt i undersøkelsene av kirkene (Carbon 14, termoluminescence, dendrokronologi, fotogrammetri etc.).

2. Kirkenes meningsinnhold

Kirkene har et meningsinnhold som går ut over selve bygningene, noe som går frem av det greske ordet for personifisering av Kirken, Ekklesia. På latin fikk Ecclesia flere betydninger:

For det første betegner Ecclesia, med stor forbokstav, Kirken i betydningen Gudsfolket, det er bispedømmene og kristenheten. Menigheten samles på et spesielt sted, til en spesiell tid for å delta i liturgien, hvor nattverden er viktigst. Selv om kristendommens trosinnhold alltid har vært det samme, har trosform og praksis variert med tid og sted og vi vet lite om den tidlige liturgiske praksis i Norge.

For det andre er Ecclesia betegnelsen på Kirken som institusjon. Deler av den internasjonale kirkeinstitusjonen ble innført i Norge for tusen år siden og nordmenn brukte institusjonen til å forandre det norske samfunnet både kulturelt, lovmessig, økonomisk og sosialt.

For det tredje betegner ecclesia, med liten forbokstav, kirkebygningen som huser de troende, og er det synlige tegnet både på menigheten og institusjonen. Kristen trospraksis forutsatte ikke et spesielt sted eller en bygning, men det ble tidlig tradisjon å reise kirker og kapeller som skulle være reservert bønn, feiring av nattverd og livsriter som dåp og begravelse.

3. Stavkirkeforskningen

Forskningslitteraturen om stavkirkene er omfattende, men manglende metodediskusjon har ført til gjentagelse av tidligere innfallsvinkler og konklusjoner. Da Dietrichson la frem sitt banebrytende arbeid *De Norske Stavkirker* i 1892 må han ha blitt slått av hvor lite som er bevart av det som en gang var. Allikevel synes han å ha tatt denne motforestillingen med ro, han laget typografier, grupper og utviklinger som om han kjente det komplette bildet. I dag er det klart at de mange utgravningene av jernalderens hus, hus i byene og rester av andre middelalderbygninger setter

stavkirkene inn i en mye større sammenheng enn litteraturen om dem kan få det til å virke. Det er enda ikke forfattet en monografi over noen norsk stavkirke som ved hjelp av flest mulige faglige tilnærminger, tar for seg bygningens hele historie og kirkenes plass i den nordeuropeiske bygningshistorien. Monografiene i serien Riksantikvarens Skrifter og den forventede beskrivelsen av Urnes stavkirke av Håkon Christie og Knud Krogh er imidlertid viktige skritt på veien mot en grundigere drøfting av stavkirkene. Det er å håpe at vi om ikke for lenge kan få beskrivelser som forstår kirkene både i sin historiske og kirkehistoriske kontekst.

4. Kirkenes bruk

Av de 28 stavkirkene som er bevart i Norge er halvparten i bruk som menighetskirker (Flesberg, Rollag, Høyjord, Lom, Ringeby, Hedalen, Reinli, Hegge, Høre, Heddal, Eidsborg, Røldal, Kaupanger og Undredal). Resten av kirkene blir i mindre grad benyttet til kirkelige handlinger. Det gjelder de som eies av Fortidsminneforeningen (Torpo, Nore, Uvdal, Urnes, Borgund, Hopperstad, Rødven og Kvernes), de som eies av museer (Gol, Garmo, Haltdalen) og de øvrige (Lomen, Øye, Grip).

5. Menighetskirker

Kirkene er bruksgjenstander for menighetene og er i utgangspunktet underlagt de behov som menigheten måtte ha til et praktisk bygg. Teologisk og liturgisk sett er kirkelige handlinger ikke avhengig av en viss type kirkerom, en stavkirke er ikke mer begrep 'kirke' enn en ny. Noen ønsker seg derfor en ny og praktisk bygning med større bruksverdi enn en stavkirke som menighetskirke. Andre synes at nettopp aldersverdi er en kvalitet de setter pris på. De opplever at kirkebygningen har en symbolverdi og en identitetsverdi for dem. Slike følelsesmessige verdier kan være sterke, men de er ikke alltid lette å uttrykke og kan være vanskelig å måle. Vedlikeholdet av menighetskirkene skal bevare deres samlede kulturelle verdi, deres funksjonelle autenticitet.

Vernemyndighetene har tradisjonelt sett det som en kvalitet at kirkene er i daglig bruk ut fra sin forutsetning. Kirkene er sannest når de brukes til det de er bestemt for, som rommet rundt menighetens daglige liv. Ved slik bruk blir kirkene ettersett og holdt ved like, men samtidig sliter det på bygningene ved å tilføre nye bruksspor. For å opprettholde bruksverdien må bygningene tillempes ny bruk. Men på et tidspunkt kommer brukskravene i konflikt med bevaringen av den historiske helheten. Inngrepene som blir foretatt ettersom behovene skifter kan isolert sett ha liten betydning, men slitasje og forandringer kan fjerne eller dekke til eldre spor fra kirkens historie. Det er også eksempler på reparasjoner utført på en mangelfull måte. Kulturminnenes krav til klima og menighetskirkens krav til komfort er ofte ikke sammenfallende. Bruksverdien kommer i konflikt med bevaringsverdien, over tid kan forståelsen av kirken slik den var da den ble reist og slik den på ulike tidspunkter har vært, gå tapt.

I løpet av de 6-800 årene som er gått siden kirkene ble reist, er de fleste av de mange trekirkene blitt ombygget, fraflyttet og til slutt revet. De største forandringene synes å ha vært forårsaket av nye behov etter Reformasjonen, gjerne utført på begynnelsen av 1600-tallet ved innsetting av nye vinduer og utvidelser av skipet for å gi plass til benker. Dessuten trengte alter, alterring og skriftestol mer plass, så koret ble utvidet mange steder. Hovedproblemet for kirkenes bevaring synes allikevel alltid å ha vært det nødvendige vedlikehold av den ytre kledningen. Noen ganske få av de opprinnelige stavkirkene er stadig i bruk etter sin intensjon og menighetene har fra slutten av forrige århundre akseptert at de må leve med de belastningene det er å ha en stavkirke som sin brukskirke.

Noen av menighetskirkene er både menighetskirker og museer, med en betydelig kommersiell bruksverdi (Lom, Ringeby, Heddal, Eidsborg, Røldal). Kirkene har estetisk verdi som er nær knyttet til kirkene som dokument om fortiden og del av deres historiske verdi. Omsetningsverdien av

kirkene som turistmål må sees i forhold til slitasje, forstyrrelse og forsøpling. Det er opp til sognerådet å begrense besøk om de finner det nødvendig, enten for å minske slitasjen på bygningen eller begrense sjenansen for dem som har sine kjæres graver rundt kirken. I praksis er dette lite populært, de fleste mener at alle skal ha adgang til en offentlig menighetskirke. Dilemmaet med å ta inngangspenger i en kirke er et ikke løst spørsmål.

Mens menigheten sitter eller står i benkene for å følge gudstjenesten, beveger turister seg rundt i hele kirken for å se på alle dens detaljer. Mange besøkende oppfører seg med større forsiktighet og ro i bygningen enn i en kirke som er en museumsbygning. Det kan tyde på en allmenn respekt for kirkebygningen og dens bruk, mens kirker som er både menighetskirker og tar inngangspenger som et museum, kan miste denne verdien. Det er derfor rimelig å tenke seg at enkelte av menighetskirkene i fremtiden må tas ut av bruk og gis en annen sosialt akseptert funksjon.

6. Fra menighetskirke til museum

Da stavkirkene skulle tas i bruk i middelalderen, var de en del av den Romersk katolske kirke og ble innviet med et rituale som juridisk, sosialt og religiøst satte dem i en spesiell kategori for alltid. Allikevel ble de fleste av kirkene senere tatt ut av bruk, de forfalt og ble revet. Den Romersk katolske kirken har aldri satt bygningene over bruken, som er menighetens daglige liv. Det daglige liv er i øyeblikket, til evig tid, uten at det ligger noen motsigelse i dette. Derfor har det ikke funnes noe rituale for å avslutte bruken av en kirke og fjerne dens spesielle egenskaper. Det sees bare på som et juridisk, teologisk og sosialt faktum at bygningen skifter karakter når bruken opphører og eventuelt blir flyttet til en annen kirke. Når bygningen ikke lenger er i bruk som kirke, kan den ut fra et funksjonelt synspunkt selges, rives, ombygges eller bli museum. Etter Reformasjonen sluttet man å innvie kirker, dette ble ikke et fast rituale i Norge før i forrige århundre igjen. Begrepet hellig brukt om gjenstander er et problem i luthersk teologi, men tilleggelse av hellighet for steder og ting brukes ofte i den offentlige debatten uten at det er normgivende.

7. Kirker brukt som museum

Et udefinert og til tider uuttalt hellighetsbegrep kan være vanskelig å forholde seg til for eksempel i debatten om hva man skal gjøre med en kirkebygning som ikke lenger kan brukes ut fra sin intensjon. Frem til slutten av forrige århundre ble kirker som var tatt ut av bruk gjerne revet, det var få som så annet enn bruksfunksjon i dem. Synet på kirkenes verdi som kulturminner utviklet seg gradvis fra midten av forrige århundre, etter 1880 ble noen flyttet til museer (Gol, Fantoft, Haltdalen, Garmo), mens andre ble stående og sett på som museumsgjenstander (Torpo, Nore, Uvdal, Lomen, Urnes, Borgund, Hopperstad, Rødven, Kvernes, Grip). En del av de tidligere kirkene ble søkt ført tilbake til en mulig eldre tilstand, andre er holdt fast i den form de tilfeldigvis var i. Forandringene som er foretatt, har ikke vært for å fornye dem bruksmessig. For eksempel har nær halvparten av kirkene ikke innlagt elektrisitet (Gol, Torpo, Nore, Uvdal, Reinli, Lomen, Øye, Urnes, Borgund, Hopperstad, Rødven, Kvernes og Haltdalen). Det vil si at kirkerommet og dets inventar følger klimaet ute gjennom året.

Når en kirke tas ut av sin opprinnelige bruk og blir omgjort til museum, skifter bygningen fra å være rammen om en rik sosial og åndelig felles handling til å bli et kulturminne. Det som var en bygning innviet til kirke til bruk for menigheten, er blitt en museumsbygning med et kulturhistorisk inventar. For alle bygninger som tas ut av bruk, gjelder det samme, men kirkebygningene står i en særstilling når det gjelder å huse alle sider av menneskelivet. Det er et musealt og pedagogisk problem å søke å formidle kirkenes spesielle problemer i en tid der denne kunnskapen raskt forsvinner. Tidligere allmenn kunnskap er i dag ofte spesialviten, det gjelder så vel den katolske praksis, som den lutherske.

8. Kirkene som forskningsobjekter

Kirkene som del av bygningskulturen, er i liten grad satt inn i vår tidlige arkitekturhistorie. Vi vet lite om den kontinuerlige byggetradisjonen i Norge fra eldre jernalder og fremover til Reformasjonen, i stav, sten og laft. Kirkebygningene har en rekke betydninger av religiøs, historisk, sosial, økonomisk og kulturell art. Informasjon om bygningshistorien og i videre omfang den felles norske og europeiske historie, kan vi kalle den vitenskapelige verdi. Kirkene har ofte en lang og kompleks bygningshistorie som kan være vanskelig å rede ut i. De fleste stavkirkene har blitt ombygget, fraflyttet eller revet. En del av kirkene som er bevart har latt seg tilpasse skiftende tider, moter, ønsker og behov mens resten er tatt ut av bruk som menighetskirker. Bygningene må derfor undersøkes fra flere faglige synsvinkler, med ulike metoder og teorier.

Tar man utgangspunkt i menighetens daglige liv, bringes man til undersøkelse av liturgi, religiøs praksis og den enkeltes trosnivå. Man kan ta utgangspunktet i institusjon, da følger undersøkelser av sosiale, økonomiske og politiske forhold, med vurderingen av Kirkens rolle i samfunnet. Videre kan man undersøke kirkebygningenes planlegging, design, konstruksjon, byggeteknikk, materialbruk og byggeprosess. Det kan lages spesialstudier av én kirke på et valgt tidspunkt, om dens bevaringstilstand, inventar, dekor og billedprogram. Endelig kan man undersøke kirkenes og kirkegårdens plassering i landskapet, eiendomsforhold og forholdet til naturen.

Felles for alle undersøkelser er at de starter med dokumentasjon. Som basis for dokumentasjonen er det spørsmål og ut av den formuleres nye spørsmål som skal besvares, det er dette som gjør et fag til vitenskap. Enhver dokumentasjon er selektiv og har eventuelt i seg uuttalte spørsmål, det er ikke lenger noe fag som tror på muligheten av objektiv dokumentasjon, og spørsmål og svar varierer med tid, sted og person.

Stavkirkene ble bygget for 6-800 år siden i et samfunn med andre preferanser, forestillinger og tankemønstre, annen økonomi og materialpraksis, enn det vi har. Alle de bevarte kirkene har sine særpreg, men det er ofte variasjoner av de samme måter å løse et problem på. Ulikheter i formen, eller manglende konsekvens i konstruksjonen, kan fortelle oss at det på samme tid og sted var flere måter å løse tekniske problemer på. Hvorfor kan noen av stavkirkene fremdeles være i bruk, hvorfor lot noen kirker seg ombygge så de stadig tilsvarte tidens behov og andre ikke? Er svaret å finne i den opprinnelige planleggingen, designen eller utførelsen? Er det i kirkens type, form eller størrelse? Er det på grunn av lokale sosiale eller økonomiske forhold? Er det på bakgrunn av lokale fortolkninger av liturgi eller annen kirkelig bruk? Eller er det på grunn av en kombinasjon av alle disse og andre faktorer?

9. Oppmåling og dokumentasjon

Stavkirkene har blitt oppmålt av arkitekter gjennom de siste 170 år i Norge. De ble engasjert til å levere planer, snitt, fasader og detaljer av kirkene. Deretter ble tegningene ofte brukt som illustrasjoner til beskrivelser av kirkene laget av andre, antikvarer som kunne ha en bakgrunn fra for eksempel kunsthistorie. Kanskje ville tilnærmingen til kirkebygningene ha blitt noe annerledes fra begynnelsen av om arkitektene som målte opp også hadde beskrevet dem. Synet på oppmåling og beskrivelse av bygningene har forandret seg, slik at det har vært nødvendig å foreta stadig nye oppmålinger, og stadig nye beskrivelser. Dessuten kan man ha hatt begrensede spørsmål og lite ressurser, slik at kirkenes planer kan ha blitt målt opp oftere enn ulike snitt og detaljer. Sammenlignet med en del av dokumentasjonsmaterialet for stenkirker og klostre fra middelalderen er stavkirkens oppmålinger jevnt over av en høy standard. Allikevel mangler det mye for å dokumentere alle deler av konstruksjonene, ikke minst i de mer komplekse bygningene med hevet midtrom i skip og kor, apsis og svalganger. Her er det mange oppriss og snitt som må til for å beskrive sammenføyninger og deres plass i helheten, og mange detaljtegninger må til for å forklare

de ulike løsningene i konstruksjonen.

Før fotografiet ble tatt i bruk var tegning og oppmåling den eneste formen for visuell fremstilling. Fotografiet kom til å erstatte fremstillingen av kirkene i landskapet og den forseggjorte fremstillingen, med skyggelegging i akvarell. I de siste 35 årene har fotogrammetrisk oppmåling mange steder kunnet erstatte manuell oppmåling av store flater, eller former med mange detaljer. Fremdeles er oppmåling og uttegning for hånd en dokumentasjonsform som ikke synes å kunne erstattes siden den er tolkende, så vel som beskrivende. Ved måling av hver sten og hver planke i en bygning får oppmåleren en kunnskap om detaljene som er nødvendig for senere å kunne beskrive, analysere og forklare bygningens tilblivelse og forandringer. En slik kunnskap oppnås ikke på annen måte enn ved en tidkrevende detaljundersøkelse, og må uansett komme i tillegg til resultatene av enhver fotografisk oppmålingsteknikk.

Hva man har vært opptatt av å dokumentere, hvilken norm som har blitt brukt, hvilken nøyaktighet og hvor grundig man har ment det var nødvendig å utføre oppmålingene av kirkene har variert. Enhver generasjon har hatt sine spørsmål, sine innfallsvinkler, sin oppfatning av hvilke data som skulle innsamles og hvilken nøyaktighet som kunne aksepteres. En gjennomgang av Riksantikvarens arkiv viser at det er et stort antall planer, enkeltsnitt og fasader i 1: 50 og 1: 100 av kirkene, men det finnes knapt noen problematisering av oppmålingenes mening eller intensjonene man kan ha hatt. Det finnes heller ingen systematisk gjennomgang av innholdet i de ulike arkivene som gir svar på hvilken dokumentasjon av data som er tilstrekkelig og nødvendig for en oppmåling. Resultatet av dette ble synliggjort etter brannen i stavkirken på Fantoft i Bergen. Det fantes en rekke planer av kirken i 1: 50, men ingen oppmåling i 1: 20 eller i 1: 5 som ga mål og form på sammenføyningene av elementene mellom skip, omgang og tak. Ved gjenoppbyggingen måtte slike deler rekonstrueres på beste måte etter fotografier. Selv om det ikke er foretatt noen kostundersøkelse av de ulike kirkenes oppmålinger gjennom disse 170 årene, er det mulig å tenke seg at rekken av delvise oppmålinger til sammen har kostet mer enn én systematisk og målrettet oppmåling ville ha gjort. Oppmålingene er gjort ut fra de kriterier man til enhver tid har blitt enige om i forhold til økonomiske muligheter.

Det er imidlertid også lagt ned mange årsverk og det er gjort flere komplette og grundige oppmålinger som skulle dekke de fleste behov i lang tid fremover. Ved planlegging, forberedelse, utførelse og bearbeiding av oppmålingene er det tatt hensyn til flere ulike spørsmål. Det kan være behovet for et minne om bygningens form og konstruksjon om den skulle ødelegges, dokumentasjon av tilstanden på det tidspunktet undersøkelsen ble foretatt som del av saksbehandling, behov for grafisk støtte ved planlegging av arbeid i bygningene, behovet for nøyaktige og helst målsatte tegninger ved vitenskapelige bearbeidinger, og behovet for illustrasjoner til publikasjoner av enhver art.

10. Antikvariske problemstillinger

Det er forsøkt formulert generelle, internasjonale regler for bevaring av historiske minnesmerker, første gang uttrykt i Venezia-charteret. I tillegg må det være særlige regler for bevaring av trebygninger, avhengig av sted, type og alder. Vi står overfor ulike antikvariske problemstillinger forbundet med vedlikehold og istandsettelse av stavkirkene, avhengig av om de er menighetskirker, museumskirker, kirker eid av Fortidsminneforeningen eller de bare er tatt ut av bruk. Hovedregelen er at gamle bygningsdeler skal tas vare på, men dersom utskifting er uunngåelig, må vi velge måter som viderebringer mest mulig av delenes historiske informasjon.

11. Skadeårsaker

Kirkene er i ulik stand og brukes på forskjellig måte, derfor må måten å løse problemene ved vedlikehold på variere. Felles er at arbeidet med vedlikehold og reparasjon er defensivt, tiden

arbeider mot oss, vi kan bare søke å hindre en ytterligere nedbryting ved å reparere. Det er flere årsaker til at vi må vedlikeholde:

12. Naturlig nedbryting

Naturlig nedbryting er fysiske, kjemiske, botaniske og biologiske påvirkninger på kirkene. En del kirker har blitt skadet av uvær, lynnedslag og skred. Mindre dramatiske, men like skadelige er klimaets sakte påvirkninger. Alle overflater brytes sakte ned av sol, regn, luft og vind. Tre råtner, glass sprekker, metall rustet, maling blekner, papir smuldrer, sten forvitret. I tillegg kommer angrep av sopp, råte, skadedyr og insekter. Noe av nedbrytingen kan utsettes om vi fjerner gjenstander eller deler av bygningene fra sine opprinnelige plasseringer og oppbevarer dem i beskyttede, museale, omgivelser. Det vi taper er gjenstandenes naturlige kontekst, deres plass og betydning i den opprinnelige sammenhengen.

13. Slitasje ved bruk

Stavkirkene er bruksgjenstander som ble innviet for evig tid. Begrepet "evig tid" må forstås ut fra menneskets erfaring om tradisjoners forandring og gjenstanders slitasje. Byggherre, bygger og bruker har ønsket at bygningene skulle vare så lenge som mulig, de har søkt å lage kirken så solid som det var økonomi og tekniske muligheter for. Den daglige bruken sliter på visse deler av bygningen. Dører og vinduer åpnes og lukkes, gulvplankene slites i overflaten og sprekker ved vekten de påføres, maling tørker og sprekker. Inventaret reagerer på skifting mellom varme og avkjøling ved fyring, tårnets konstruksjon slites ved bevegelsene av ringing med klokkene.

14. Ødeleggelse i vanvare

Materialene til kirken kan ha vært svake eller feil valgt i utgangspunktet, eller arbeidet har vært mangelfullt utført. Dårlig vedlikehold og uforstandig reparasjon kan føre til skade over tid ved at kondens, vanninnsig og mangel på lufting lager en sakte nedbryting av bygnings-elementene. Reparasjonene kan ha vært utført ut fra en tankegang om at bygningsdeler bør være hele og nye og ved at man ikke har lagt vekt på den verdi som ligger i de gamle elementene. Overdreven vasking og for hard rensing av overflater kan slette ut viktige historiske spor. I menighetskirkene vil stadig oppvarming kunne ødelegge dekorerte flater. Brann kan oppstå ved uforsiktighet med levende lys, manglende kontroll ved fyring, reparasjon med sveiseflamme eller gjenglemte varmekilder. Etter montering av slokkeanlegg i kirkene risikerer man også utilsiktet utløsning av slukkeanlegget hvor følgene kan bli vannskader på bygning og inventar.

15. Bevisst ødeleggelse

På tross av den alminnelige oppfatning av kirkene som spesielle bygninger, har kirker blitt bevisst ødelagt gjennom historien. Sagaene forteller om innbrudd, tyveri, hærverk og nedbrenning av trekirkene. Enkelt personer har i forvirring ødelagt kirker eller kirkeinventar, i de siste årene har kirkebrenning og hærverk vært del av en ideologisk kamp. I 1991 brant Fantoft stavkirke ned etter å ha vært antatt av satanister. Det er også eksempler på tagging som både er dyrt og vanskelig å fjerne. For stavkirkene har det vært eksempler på at man skriver i den porøse patinaen på plankene.

Dessverre har den økte turismen ført til at alle de tre siste punktene er blitt merkbare problemer, herunder også simpelt tyveri av nøkler, dørringer og andre suvenirer.

16. Vedlikehold

Byggerne må opprinnelig ha forutsatt at deler av stavkirkenes materialer hadde ulik nedbrytingstid.

Kirkenes bærende hovedkonstruksjon er utsatt for liten slitasje og har vist seg i noen tilfeller å kunne stå i bortimot 850 år, ut fra et menneskes liv kan det kalles "evigvarende". Andre bygningselementer som dører og deler av gulvene slites sterkt, men de er ofte laget så solide at de tåler lang tids bruk. De elementene som derimot er utsatt for vær og vind, som takspion og sviller, må ha vært regnet som forbruksgjenstander som skulle skiftes etter noen år.

Stavkirkene er vedlikeholdt fra de ble bygget, ofte er det ikke mulig å si hva som er originalt og hva som er tilført senere, kanskje av de samme tømmerne etter noen år. Stort sett er grunnstokker, staver og veggplanker de samme som da kirken ble reist, mens andre deler av kirkebygningen kan være utskiftet. Det har vært praksis å stille krav om reversibilitet i alt vedlikeholdsarbeid, selv om det er viktig kan det ikke være absolutt. Dessuten har man et krav om mest mulig komplett dokumentasjon.

17. Bevaring av opprinnelige materialer

Stavkirkene er summen av de enkelte bygningsdelene, den form og overflate de har og den plassering de fikk da kirken ble reist. Den overliggende formen er unik for hver kirke, uansett om den tilhører en viss 'type' er den spesiell, fordi alle delene er litt forskjellig fra delene i andre kirker. Reparasjoner, ombygging og tilbygg har gitt hver av kirkene en egen historie. Den antikvariske holdning er å bevare hver enkelt del av bygningene mest mulig uskadet, lengst mulig. Bevaring av stavkirkene må leve i en konfliktfylt sameksistens med bruksverdien. Konsekvensen av ikke å røre eldre materialer, er å la dem forbli i sin posisjon inntil de har gått i stykker eller er formuldet, og selv i en slik tilstand verdsetter vi elementets aldersverdi.

Fjerning av opprinnelige materialer

Selv om en antikvarisk tankegang i prinsippet forutsetter at man beholder det opprinnelige elementet, krever slitasje noen ganger at vi for å vedlikeholde må fjerne noe av det opprinnelige ved materialene eller til og med å fjerne hele det opprinnelige elementet. Dette er en siste løsning og gjøres i minst mulig omfang. Alle planlagte inngrep skal drøftes og valget av løsning skal begrunnes. Når inngrepet utføres skal arbeidsgangen dokumenteres ved ord, tegning og foto, selv om en dokumentasjon aldri kan kompensere for inngrepet. Ved fjerning av opprinnelige materialer må restene av det gamle elementet tas forsvarlig vare på som det fortidsminnet det er.

Tilføring av nye materialer

Synet på utskifting av gamle elementer og innsetting av nye har forandret seg hos de antikvariske myndigheter i de siste generasjonene. Det ene ytterpunktet har vært å skulle tilbakeføre hele kirkebygningen til en antatt original form, det andre å ikke røre noe i bygningene. Et ideal ved komplettering har vært å vise at den innsatte bygningsdelen ikke er original. Praksis har variert fra tydelig å la den erstattede delen stikke seg ut fra helheten, til å lage den nesten lik den utskiftede delen. Selv om delen ikke er opprinnelig, bidrar den ved sin likhet til å gi det helhetsinntrykket av stavkirkene som må ha vært byggernes intensjon. I dag praktiseres en mellomting ut fra kapasitet, økonomi og behov, en balanse mellom det pragmatiske og det ideelle. Erfaring viser at vi foretar valg som ettertiden ofte stiller seg kritisk til.

De fleste vil være enige om hvordan vi skal forholde oss til det opprinnelige materialet, det historisk uerstattelige. Nye materialer erstatter formen, men har ingen historisk informasjon utover det. Et dilemma kan oppstå om vi må kopiere et element som har vist seg utilfredsstillende i fortiden, når nye løsninger eller materialformer er bedre. Et annet er å måtte reparere nyere reparasjoner, kopiere parafraser eller gjøre et kostbart arbeid for å bevare nyere istandsettelser. Hvor gammel må en

reparasjon være før den bør bevares?

18. Definisjoner

Stavkirkene har en historisk informasjon i elementenes overflate, form og måten de er tillaget på. Det spesielle er kombinasjonen av identitet, aldersverdi og materialbehandling, eller historisk, materiell og prosessuell autentisitet. Denne informasjonen forsvinner når elementet ødelegges og kan bare i noen grad erstattes av kopier. Begrepet kopi kan ikke løsrives fra autentisitet, som også er et sammensatt og relativt begrep. Det kan forstås på flere måter:

Historisk autentisitet

Kirkene kan ha vært planlagt og bygget i løpet av kort tid av de samme tømmerne, vi kan forutsette at de er uttrykk for én tankegang på ett tidspunkt. De elementene som er laget i byggeperioden, kan vi kalle originale eller opprinnelige. At flest mulig av kirkens elementer er bevart på sine opprinnelige steder gir kirken en spesiell antikvarisk verdi, mye av byggernes opprinnelige tankegang er bevart informasjon i elementene. Historisk autentisitet består i det vi kan tolke ut av enkeltelementene om planlegging, design og tillaging. Dessuten hva reparasjoner og ombygginger kan fortelle om synet på bruk og bestandighet av materialer gjennom historien. Dette er ofte glemt eller sovende kunnskap som aktivt må gjenvinnes. Alle forandringer av bygningen gjennom historien er irreversible når det gjelder historisk autentisitet. En hovedregel ut fra et antikvarisk synspunkt er derfor å bevare alle kirkens bygningsdeler på plass så lenge det er mulig. Ved vedlikehold må det som hovedregel ikke hugges, spikres eller bores i gamle materialer. Er et element i så dårlig tilstand at det ikke lenger kan fylle sin opprinnelige funksjon, kan det som en siste mulighet styrkes med støttekonstruksjoner.

Materiell autentisitet

Elementer som er satt inn gjennom hundreårene kan ha bevart en opprinnelig form, være tilnærmet materielt autentiske, selv om de mangler annen historisk autentisitet. Nyere elementer forteller historien fra det tidspunkt de ble ført inn i bygningen. Jo nyere elementene er, desto kortere historie har nådd å sette sine spor på dem, de har liten historisk autentisitet. De elementene vi setter inn i kirkene i dag viderbringer noe historisk informasjon dersom vi kan gi dem materiell autentisitet ved å kopiere den opprinnelige formen.

Prosessuell autentisitet

Er et bygningselement i for dårlig tilstand til å kunne beholdes på sin opprinnelige plass, må vi skifte hele eller deler av det. Elementer blir laget på bakgrunn av den informasjon restene av det originale kan gi, informasjon om på hvilken måte de opprinnelig ble tillaget. De nye elementene kan da gis en prosessuell autentisitet, og viderebringe denne historiske informasjonen.

19. Etterligning

I antikvarisk arbeid er man opptatt av at nye elementer som må føres inn i en gammel bygning skal ligne på de opprinnelige elementene. Felles for dem er at de kan ha materiell og prosessuell, men ikke historisk autentisitet. Det kan skilles mellom flere grader av nøyaktighet ved etterligning av form og materialbehandling av bygningselementer:

- **Replika:** En replika avviker bare ubetydelig fra originalen i form og tillagningsmåte. Den må lages på samme måte og med originalen ved siden av som forbilde. Materialene, deres overflater og mål skal etterlignes. Det som vil mangle er elementets alder og informasjonene som ligger i originalens materiale og overflate.

- **Kopi:** En kopi gir hovedsakelig de samme informasjonen som originalen. Relevant informasjon er den som teller i sammenhengen. Elementene skal være rekonstruert etter de omkringliggende elementers mål, og/eller ut fra deler av det opprinnelige elementet. Aldersverdi, overflateinformasjon og patina vil mangle.
- **Duplikat:** Duplikatet har mindre krav til nøyaktighet, men vil være nøyaktig nok for all praktisk bruk, dvs. det har en funksjonellitet. Da vil aldersverdi, overflateinformasjon, patina og en del av målene avvike fra originalen.
- **Parafrase:** En parafrase må lages der man mangler opplysninger om både form og mål. Ofte vil man ta som utgangspunkt elementer i bygninger man mener har tilsvarende løsninger. Selv om parafrazen er replika av et element fra en annen kirke vil den være fremmed fordi kirken den tilføres.

I de senere årene har det vært reist etterligninger av flere stavkirker (Borgund, Gol, Hopperstad, Fantoft, Haltdalen og Kulbrandstad), dessuten er det planlagt en del kirker (Fortun, Uvdal, Hylestad, Hemsedal). Riksantikvaren har ikke engasjert seg i noen av prosjektene ut fra den oppfatning at det er de gamle bygningene som er Direktoratets hovedansvar. NIKU ledet arbeidet med å reise en ny Haltdalen stavkirke som folkegave fra Norge til Island i år 2000.

Noen hevder at det interessante ved stavkirkene er at de er opptil 850 år gamle, at det er de originale bygningene vi har bevart. De mener at det er disrespektfullt å lage en kopi, at det alminneliggjør kirkene, at det er sjeldenheten deres som er deres fremste verdi. Fra et slikt synspunkt er det å lage kopi å så tvil om hva som er ekte og hva som er falsk. I mot dette hevdes at det er viktig pedagogisk å formidle byggeskikk, at en kopi av en stavkirke bidrar til å øke interessen for den originale. Denne diskusjonen er interessant og burde være ført oftere innenfor det antikvariske miljøet.

20. Arkeologi

Fra et bevaringssynspunkt er den utgravede tuften den autentiske, men for å få ny informasjon må den frigjøres og ødelegges. Verdien av arkeologien er tosidig. Den tillater oss å finne og studere kulturlagene i original form og få en sammenheng i historien på stedet ved å datere materialet.

Tuften som del av bygningen

Kirkenes bygningshistorie dekker også tuften og kirkegården. En del av reparasjonsarbeidet for en stavkirke fører til at man kommer i kontakt med bakken innenfor og utenfor bygningen. Det kan være nødvendig å fjerne fundamentstener, frigjøre murer, senke grunnen for å lage kryperom og få lufting, og fjerne råteskadet tre som ligger i bakken. Dette gjøres som arkeologisk undersøkelse. Arkeologiske undersøkelser under og ved kirker viser at det ligger mye informasjon om den samlede historien for bygningene, deres planlegging, design og utførelse i dette materialet. Den samme forsiktighet som gjelder for det antikvariske vedlikeholdsarbeidet i bygningene må også gjelde for grunnen under og rundt bygningene.

Fjerning av eldre kulturlag

Når jordlag fjernes under og rundt kirkebygningen mister vi noe av kirkens historie, det er som å ta ut en opprinnelig bygningsdel fra stavkirken. Ved arkeologiske undersøkelser der vi er nødt til å fjerne jord og sten, forsøker vi å dokumentere det vi gjør best mulig, slik at vi i det minste skal kunne tolke det vi ser og derved forstå mer om kirkens historie. All stratigrafisk undersøkelse er avhengig av utgraverens evne til å skille og tolke jordlagene. Dette kan være et vanskelig arbeid og kan lett ødelegges av ufaglært graving eller bare at noen trår ned i gravningen som pågår.

En status viser at 5 tufter av flyttede kirker ikke er undersøkt (Gol, Garmo, Øye, Fortun og Haltdalen), mens 9 av de stående kirkene er undersøkt arkeologisk (Nore, Uvdal, Lom, Ringebru, Reinli, Høre, Urnes, Kaupanger og Rødven).

21. Konservering

Kirkebygningene og deres bemalte interiører og kunstgjenstander representerer en betydelig del av de bemalte middelaldergjenstandene som er bevart i Norge. Kirkene har utvendig tjærebelegg eller er bemalt, innvendig er de ofte både bemalt og dekorert. Både løst og fast inventar har stadig behov for ettersyn, vedlikehold og konservering. Ved slitasje, vannskade ved feilutløsning av slokkeanlegg og brannskade er det spesielle konserveringsproblemer. På samme måte som for arkeologien tas disse innfallsvinklene med ved drøftingen av de antikvariske problemstillingene ved vedlikehold og istandsettelse av stavkirkene.

22. Konklusjon

Stavkirkene er av uvurderlig betydning som minner om vår felles historie. De har i seg spor etter historien fra de ble reist, og er derfor like viktige som alle andre primærkilder, som vi tar vare på for oss selv og ettertiden. Vedlikeholdet og istandsettelse av kirkene stiller oss overfor store dilemmaer. Vel halvparten av kirkene er i bruk av menighetene. Det er viktig at kirkene fortsatt tjener sin historiske funksjon, men det er problematisk at bygningene og inventaret ikke tåler det klimaet som menighetens komfort krever. Menighetens bruk av kirkene skifter også, og før eller siden kan det ikke lenger aksepteres at ny bruk får forandre bygningene. Det er også et problem at flere av menighetskirkene får en sterk slitasje fra alle de besøkende som oppfatter dem som museum. De kirkene som er blitt museer har blitt fastholdt i den form de fikk ved funksjonsforandringen, dette kan vanskeliggjøre formidlingen av deres egenart i fremtiden. Vår oppgave er å holde kirkene ved like og gi dem videre til neste generasjon i best mulig stand. For å kunne gjøre dette arbeidet må det føres en fortløpende debatt om de antikvariske problemene og bevisstgjøre de som skal utføre arbeidene.

Litteratur

Arkitekten Hans D. F. Linstow (1787-1851) skrev i innledningen til sin bok om kirkebygg på landet at stavkirkene var dårlige, trekkfulle og ufullkomne bygninger fra en udannet tidsalder. Han mente at de var konstruktivt uhensiktsmessige ved sin sløsing med tømmer. Maleren I. C. Dahl (1788-1857) derimot, så kirkene som rester av en høyt oppdrevet middelalderarkitektur i tre som var nær sin utslettelse. Han fikk sin elev arkitekt Franz W. Schiertz (1815-1887) til å måle opp [Borgund](#), [Heddal](#) og [Urnes](#) til et verk om stavkirkene, som skulle skape forståelse for bevaring av dem. Dette bidro senere til opprettelsen av Fortidsminneforeningen i 1844. Juristen og antikvaren Nicolay Nicolaysen (1817-1911) ble foreningens formann i 1851 og i 48 år fremover. Han førte kampen for å bevare stavkirkene, for ham var monumentene en historisk kildekategori som kunne supplere det skriftlige kildematerialet som var samlet. I årboken til Fortidsminneforeningen er det gjennom årene publisert den viktigste dokumentasjonen om stavkirkene i Norge.

Den første samlede gjennomgang av stavkirkene ble gitt av den norske kunsthistorikeren Lorentz Dietrichson i boken "De norske stavkirker" som ble utgitt i 1892. I denne boken ble stavkirkene satt inn i en europeisk og historisk sammenheng, drøftet utførlig som en egen gruppe og systematisert. Riksantikvaren ble opprettet som offentlig embete i 1912 for å ta seg av gamle bygninger og gjenstander som ikke var underlagt muséene. Mange av de forskerne som har skrevet om stavkirkene har vært ansatt hos Riksantikvaren. Beskrivelsene og forståelsen av bygningene har i det store og hele fulgt Dietrichsons tilnærming til materialet. Etter 1950 har imidlertid også

bygningsarkeologisk dokumentasjon, utgravninger inne i og rundt kirkene med mer omfattende oppmålinger, ulike tekniske undersøkelser, dateringsmåter og beskrivelsesformer utvidet vår kunnskap om topografi, design, materialbruk, konstruksjon, dekor og inventar.

Teorier om fortiden kan ofte være forsøk på å finne svar på uløste spørsmål i samtiden. Derfor er en del spørsmål som ble ansett som viktige da de ble stilt, ikke lenger av samme betydning i dag, og ikke bare på grunn av at de kunne synes besvart. For et nasjonsbyggende Norge på slutten av 1800-tallet kan spørsmålet om stavkirkenes ”opprinnelse”, om de var norske eller importerte bygningsformer, ha vært av stor betydning for selvfølelse og fremtidstro. Mange forskere kastet seg da også ut i denne diskusjonen med til dels sterke meninger. I dag er det lettere å se at man vanskelig kunne komme frem til en meningsfull konklusjon, fordi spørsmålet var for generelt. Hva er begreper som utenlandsk, norsk, arkitektonisk frembringelse, form og motiv, proporsjoner, primitiv, enkel, høyreist, fullt utviklet, estetiske virkemidler og førkristen byggetradisjon? Få forfattere har drøftet slike begreper, men mange har brukt dem, til dels med ulike meningsinnhold.

I dag har man innsett at det kreves en sterkere vektlegging på definisjoner, analyse, metode og systematikk om man skal trenge inn i den tidlige kristne bygningshistorien i Norge og i landene omkring. Det er blitt klarere at det i middelalderen var snakk om felles byggetradisjoner hos folk som omgikk hverandre, men at det var ulike uttrykk ut fra de ulike lokale samfunnenes spesielle forhold. Stavkirkene er imidlertid resultatet av en så kompleks tradisjon, at det hittil ikke har latt seg gjøre å skrive noen samlet fremstilling, knapt nok av én bygning, det må derfor en omfattende lesning til for den som vil sette seg inn i våre middelalderske trekirker.

Bøkene som er nevnt i det følgende tar opp ulike aspekter ved kirkene og danner til sammen et bilde av den kunnskap man i dag besitter om trekirkene i Norge i middelalderen. Det er verdt å merke seg at ny kunnskap og nye tolkninger omkring middelalderens kirker av tre stadig blir lagt frem i hele Nord-Europa og i Norge. Det vil si at de eldre forfatters analyser og konklusjoner gradvis blir foreldet. Dessuten at forfattere til alle tider har hatt ulik faglig bakgrunn, ulike spørsmål til materialet, ulike muligheter til å undersøke og dokumentere i bygningene selv. Siden forutsetningene har vært forskjellige måtte derfor de fremlagte resultatene nødvendigvis bli av ulik karakter. Jevnt over vil dokumentasjon i form av tegninger, foto og samvittighetsfulle beskrivelser, ofte samlet i en katalogdel, være mer troverdig og tidløs enn tolkninger, drøftinger, analyser og konklusjoner. Dette gjør at deler av Dietrichsons bok stadig kan leses med utbytte, etter 110 år.

Trekirker i Nord-Europa i middelalderen, særlig i Norge

- 2011: Krogh, Knud J.: Urnesstilens kirke. Pax. Oslo.
- 2009 Christie, Håkon: Urnes stavkirke: den nåværende kirken på Urnes. Oslo, Pax, i samarbeid med Riksantikvaren. ISBN:978-82-530-3245-0, ib.
- 2005 Anker, Leif og Jiri Havran: [The Norwegian Stave Churches](#). ARFO. Oslo. ISBN 82-91399-29-8
- 2004 Kristjánsdóttir, Steinunn: The Awakening of Christianity in Iceland. Discoveries of a Timber Church and Graveyard at Þórarinsstaðir in Seyðisfjörður. PhD Thesis. GOTARC, Gothenburg Archaeological Thesis, Series B No 31. Göteborg.
- 2003 Egenberg, Inger Marie: Tarring maintenance of Norwegian medieval stave churches. Characterisation of pine tar during kiln-production, experimental coating procedures and weathering. Doctoral dissertation. Göteborg Studies in Conservation 12, Göteborg.
- 2002 Storsletten, O.: Takene taler, Norske takstoler 1100-1350, klassifisering og opprinnelse.

Con-Text, avhandling 10, Arkitektthøgskolen i Oslo.

- 2001 Ahrens, C.: Die frühen Holzkirchen Europas, B. I-II, Stuttgart.
- [2001 Jensenius, J.H.: Trekirkene før stavkirkene. En undersøkelse av planlegging og design av kirker før ca. år 1100. Con-Text, avhandling 6. Arkitektthøgskolen i Oslo.](#)
- 2001 Solhaug, M. B.: Middelalderens døpefonter i Norge, vol. I-II, Acta humaniora; no. 89, (dr. philos.) Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- 2000 Anker, L.: Stokk eller stein?: Kirke, byggemåter og mulige byggherrer i indre Sogn om lag 1130-1350 belyst ved et utvalg kirker fra perioden. Hovedfagsoppgave i kunsthistorie. Universitetet i Oslo.
- 2000 Fernie, E.: The Architecture of the Norman England. Oxford.
- 1999 Hohler, E. B.: Norwegian Stave Church Sculpture. Vol. I-II, Oslo.
- 1999 Schjelderup, H. og O. Storsletten (red.): Grindbygde hus i Vest-Norge: NIKU-seminar om grindbygde hus. NIKU Temahefte 30. Oslo.
- 1989-1999 Berg, A.: Norske tømmerhus fra mellomalderen, vol. I-VI, Oslo.
- 1998 Zimmermann, W.H.: Pfosten, Ständer und Schwelle und der Übergang vom Pfosten- zum Ständerbau – Eine Studie zu Innovation und Beharrung im Hausbau, Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet, vol. 25: 9-241.
- 1997 Anker, P.: Stavkirkene, deres egenart og historie, Oslo.
- 1996 Blair, J. and C. Pyrah (reds.): Church Archaeology, Research for the Future. CBA Research Report, no. 104. London.
- 1995 Christensen, A.L.: Den norske byggeskikken, hus og bolig på landsbygda fra middelalderen til vår egen tid. Oslo.
- 1994 Skov, H.: Hustyper i vikingetid og tidlig middelalder, Hikuin: 139-162.
- 1994 Weinmann, C.: Der Hausbau in Skandinavien vom Neolithikum bis zum Mittelalter. Berlin, New York.
- 1993 Berg, A. (med fl. red.): Kirkearkeologi og kirkekunst: Studiertillegnet Sigrid og Håkon Christie. Øvre Ervik.
- 1990 Qvale, Wencke: Lorentz Dietrichsons verk om “De norske stavkirker” og dets plass i norsk stavkirkeforskning. En analyse av en forskningstradisjon. Avhandling for magistergraden i kunsthistorie, Universitetet i Bergen. Mangfoldiggjort.
- 1983 Murray, H.: Viking and Early Medieval Buildings in Dublin, BAR, British Series, vol. 19. London.
- 1983 Ólafsson, G. (red.): Hus, gård og bebyggelse. Reykjavik.
- 1982 Ahrens, C.: Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg-Altona.

- 1982 Drury, P.J. (ed.): Structural Reconstruction. Approach to the Interpretation of the Excavated Remains of Buildings. BAR British Series, vol. 110. London.
- 1982 Fernie, E.: The Architecture of the Anglo-Saxons. London.
- 1982 Myhre, B. (m. fl. red.): Synspunkter på huskonstruksjoner i Sør-Vestnorske gårdshus fra jernalder og middelalder, AmS-skrifter, vol. 7. Stavanger.
- 1981 Christie, H.: Stavkirkene – Arkitektur, Norges kunsthistorie, b. I-VII, Oslo: I, 139-252.
- 1981-1996 Christie, S. og H.: Norges kirker, Buskerud, b. I-III. Oslo.
- 1976 Hauglid, R.: Norske stavkirker. Bygningshistorisk bakgrunn og utvikling. Oslo.
- 1974 Christie, H.: Middelalderen bygger i tre, Oslo.
- 1973 Hauglid, R.: Norske stavkirker. Dekor og utstyr. Oslo.
- 1970 Anker, P.: The Stave Churches, in: The Art of Scandinavia, vol. I-II, London etc.: I, 200-452.
- 1966 Olsen, O.: Hørg, hov og kirke, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie, 1965.
- 1956-1978 Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, København.
- 1914-16 Ekhoft, E.: Svenska stavkyrkor: Jämte iakttagelser över de norske samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner. Stockholm.
- 1892 Dietrichson, L.: De norske stavkirker, Kristiania.
- 1891 Bruun, Johan: Norges stavkyrkor. Ett bidrag till den romanska arkitekturens historia. Akademisk avhandling (Filosofisk doktorgrad). Stockholm.
- 1845- Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, årboken. Oslo.
- 1837 Dahl, I.C.: Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens. Dresden.

Stavkirke.info

- [Stavkirke.info](http://stavkirke.info)
- info@stavkirke.info

En side om stavkirker og stolpekirker, laget av sivilarkitekt, dr.ing. Jørgen H. Jensenius (1946-2017), spesialist på oppmåling og dokumentasjon av middelalderens trekirker i Norge.